

KOSZTOPULOSZ ANDREÁSZ–MÉREINÉ BERKI
BOGLÁRKA–MÁLOVICS GYÖRGY

Pénzügyi képességek és a mélyszegény, szegregált roma családok pénzügyi helyzete

A pénzügyi inklúzióra a döntéshozók sokszor a társadalmi integráció eszközeként tekintenek, az inklúzió egyik fontos eszközének pedig a pénzügyi tudatosság fejlesztését tartják. E logika szerint a társadalom szegregált, stigmatizált, mélyszegény rétegeiben a pénzügyi tudatosság fejlesztésén keresztül (is) támogatható a pénzügyi inklúzió, és így végső soron az érintettek jólléte. Tanulmányunkban ezen logikai lánc érvényességét vizsgáljuk egy hosszú távú együttműködési folyamatra építve, félig strukturált egyéni mélyinterjúkra és kvalitatív jellegű megfigyeléseinkre alapozva. Következtetésünk, hogy a fenti logikai lánc (pénzügyi tudatosság fejlesztése → pénzügyi inklúzió → jóllét) a középosztály perspektíváját tükrözi, s mint ilyen, meglehetősen provincionális, lévén az érintett közösségekben számos olyan megélhetési stratégia van jelen, amely a pénzügyi tudatosság konvencionális megközelítésmódjával nem mérhető és értelmezhető. Így az érintettek társadalmi integrációjának tényleges elősegítése érdekében érdemesebb a pénzügyi képességek megközelítése által hangsúlyozott speciális, elsősorban a szegregációhoz, szegénységhez és stigmatizációhoz kapcsolódó társadalmi átváltási tényezőkre koncentrálni.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: C93, D91, E26, G53, I31, I32.

Napjainkban a pénzügyi inklúzió (*financial inclusion*), illetve pénzügyi tudatosság (*financial literacy*) fogalmi népszerűek mind a kutatók (*Lusardi–Messy* [2023]), mind a szakpolitikai döntéshozók körében (*Demirgüç–Kunt–Singer* [2017]). A pénzügyi

* A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének Digitális Társadalom Kompetenciaközpontja támogatta. A szerzők a Pénzügyi és számviteli kihívások a digitalizáció összefüggésében kutatócsoport tagjai. Málovics György munkáját a Függségi viszonyok morális dimenziói a finanszírozás korában című kutatás keretében az NKFIH támogatta (projektazonosító: K-143543).

Kosztopoulosz Andreász egyetemi docens, SZTE Gazdaságtudományi Kar Pénzügyek és Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Intézete (e-mail: koszti@eco.u-szeged.hu).

Méreiné Berki Boglárka egyetemi adjunktus, SZTE Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont (e-mail: mereine@gmail.com).

Málovics György egyetemi tanár, SZTE Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont (e-mail: malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu).

A kézirat első változata 2024. március 27-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.7-8.850>

inklúzióra és tudatosságra a döntéshozók sokszor a szegénység és kirekesztettség csökkentésének és az érintettek jóléte növelésének az eszközeként tekintenek (GPI [2016], *Ansar és szerzőtársai* [2023], *Jakovác–Németh* [2017]). Magyarországon A pénzügyi tudatosság fejlesztésének stratégiája címmel 2017-ben elfogadott, hét évre szóló program is megállapítja, hogy

„a pénzügyi tudatosság célirányos fejlesztése minden szereplő számára nyertes helyzetet eredményez, mivel [...] elősegíti a hátrányosabb társadalmi rétegek pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférését” (*Kormany.hu* [2017]).

A stratégia kiemelt célcsoportként azonosítja a sérülékeny lakossági csoportokat, így a munkanélkülieket, az eladósodott, illetve a túlzott eladósodottság következtében fizetési nehézséggel küzdő embereket, az elmaradott térségben élőket és az alacsony jövedelműeket. A stratégiához illeszkedően több olyan konkrét program is elindult, amely a pénzügyi tudatosság fejlesztésének hagyományos eszköztárát igyekszik alkalmazni olyan speciális helyzetű részcsoportok körében, mint például a mélyszegénységben élő roma közösségek.¹

Magyarországon a szegénység nem kizárólag etnikai jellegű, mégis halmozottan érinti a roma lakosságot (*Tóth és szerzőtársai* [2017]). Az előző bekezdésben bemutatott oksági lánc érvényessége ugyanakkor a hazai mélyszegény, roma lakosság esetében empirikusan nem igazolt. Sőt a mélyszegény roma lakosság „túlélési stratégiáira” (például *Messing–Molnár* [2011], *Várad* [2004], *Virág* [2010]), valamint társadalmi kapcsolataira (tőkéjére) (*Méreiné Berki és szerzőtársai* [2017]), illetve a mélyszegény roma lakosok pénzügyi túlélési stratégiáira vonatkozó kutatások (*Gosztonyi* [2017]) azt sugallják, hogy a helyzet lényegesen bonyolultabb: a mélyszegény, stigmatizált, gyakran intézményi értelemben és területileg is szegregáltan élők jóléte nem magyarázható sem egyes (pénzügyi) eszközök pusztá rendelkezésre állásával (elvi elérhetőségével), sem pedig egyes individuális szinten meglévő (pénzügyi) tudáselemekkel, hanem abban a társadalmi és az ezzel szoros összefüggésben lévő személyes tényezők döntő szerepet játszanak.

A stigmatizált, mélyszegény léthez, illetve területi szegregációhoz is számos speciális túlélési stratégia tartozik, amelyek háttérben többféle tényező is tetten érhető. A szegregált lakókörnyezet (szegregátum) erőteljes szocializációs terepként funkcionál az ott élők számára (*Ladányi–Szelényi* [2004]). A szegregátumban élők élethelyzete jellemzően rosszabb a többségi társadalomhoz képest (*Wilson* [1987], [1991], *Massey–España* [1987], *Massey–Denton* [1998]), ami jelentősen csökkenti az integrációs lehetőségeiket. Idekapcsolódhatnak a rosszabb munkalehetőségek (*Kemény és szerzőtársai* [2004], *Bereményi–Carrasco* [2015], *O’Nions* [2010], *Van Baar* [2012], *Messing–Bereményi* [2017]), a jó minőségű piaci, illetve közszolgáltatásokhoz (például oktatáshoz, lásd *Kertesi–Kézdi* [2009]) való hozzáférés hiánya vagy éppen az ott élők többségének fundamentális problémát jelentő (*Málovics és szerzőtársai* [2019b]) koncentrált bűnözés megjelenése (*Silverman és szerzőtársai* [2006]).

¹ Például az Erste Bank által működtetett, a Pénzügyi Kultúra Nagykövete díjjal is elismert Financial Literacy Programban az átlag alatti pénzügyi műveltségű – elsősorban roma, értelmi fogyatékkal élő, mélyszegény vagy drogfüggő – fiatalok részesülnek pénzügyi edukációban (*Kovács–Sütő* [2020]).

Mindez azt jelenti, hogy a szegregált létnek fontos szerepe van a szegénység, a stigmatizáció és ezzel összefüggésben egyes „negatív társadalmi minták” fenntartásában (Wilson [1987], Ellen–Turner [1997], Galster [2002], Bolt és szerzőtársai [2010], Tunstall–Lupton [2010], Osterling [2007]). E „negatív társadalmi minták”, amelyek szegregátumbeli, sokszor koncentrált tényleges jelenléte maguk az érintettek számára is komoly gondot jelent (Málovics és szerzőtársai [2019b]), a történeti (generációkon átívelő – lásd például Kertesi [2000]), társadalmi és területi kirekesztettségre, megfosztottságra adott válaszreakciókként értelmezhető, amelyek eredményeképpen a szegregált, stigmatizált, mélyszegény lét egyfajta „etnikai börtönként” képes működni (Wacquant [2001], [2008]). A szegregátumokat a formális intézményrendszer is hajlamos „büntetett zónaként” (Pétonnet [1982], Wacquant [2007]), „határon túli területként” (Harper és szerzőtársai [2009]), „underclass körzetként” (Ricketts–Sawhill [1988]) kezelni. A szegregált közösségek erre gyakran reagálnak bizalmatlansággal a formális intézményrendszerrel kapcsolatban (Méreiné Berki és szerzőtársai [2021]). E megkülönböztetés olyan pszichológiai hatásokkal is járhat, mint a büntudat, szégyenérzet, önbecsülés alacsonyabb szintje (Pétonnet [1982]). A szegregált lét szimbolikusan is lealacsonyítja az érintetteket (Bourdieu [1993]).

Mindezek mellett fontos megjegyezni, hogy a szegregált léthez kapcsolódhatnak fontos lehetőségek és erőforrások is, mint például a javak kölcsönös megosztása (reciprocitás); egy védett környezet biztosítása, ahol nem sérül az ott élők önbecsülése (Farkas [2018], Wacquant [2001], Olt [2016], Tóth és szerzőtársai [2017], Méreiné Berki és szerzőtársai [2017], [2021], Durst [2002], [2019], Messing [2006]); konkrét piaci erőforrások: például az olcsó lakhatás (Lees [2008]); illetve különféle segítő hálózatok intenzívebb jelenléte (Atkinson–Kintrea [2001], Olt [2016], Clough Marinaro [2017]). Összegzésképpen elmondható, hogy a területi szegregációhoz egyszerre kapcsolódhat erőforrás, biztonság, de ugyanakkor esélytelenség a szegénységi csapda megtörésére (Méreiné Berki [2021]).

A mélyszegény, stigmatizált és szegregált élet tehát számos strukturális jellegű korlátozó tényezőt jelent az érintettek számára. A hazai mélyszegény, stigmatizált, szegregált körülmények közt élő roma lakosok (családok) pénzügyi helyzetének és pénzügyi helyzetük jóllétükkel kapcsolatos összefüggéseinek a megértése érdekében ezért koncepcionális keretül nem a pénzügyi tudatosság, hanem az ennél lényegesen szélesebb információs bázisra támaszkodó pénzügyi képességek (*financial capability*) fogalmát használjuk. Míg a pénzügyi tudatosság az egyéni tényezőkre koncentrálna a pénzügyi viselkedés vizsgálata (és megváltoztatása) esetében, addig a pénzügyi képességek fogalma szerint mind a pénzügyi viselkedésformák, mind pedig a meghatározó háttértényezők tekintetében a személyiség, a körülmények, valamint a korábbi tapasztalatok egyaránt fontosak lehetnek (Kempson és szerzőtársai [2005]).

Kutatási kérdéseink az alábbiak voltak.

– Milyen főbb tényezők, mechanizmusok alakítják a mélyszegény, stigmatizált, gyakran szegregált körülmények közt élő hazai roma emberek, háztartások, közösségek pénzügyi képességeit?

– Mennyiben lehetnek hasznosak a pénzügyi inklúzió, pénzügyi tudatosság és pénzügyi képességek fogalmai a hazai mélyszegény, stigmatizált, sokszor szegregált

körülmények közt élő roma emberek/háztartások/közösségek esetében mint a jóllét növelését megalapozó pénzügyi szakpolitikák elemei?

Kutatási kérdéseink megválaszolásának empirikus alapját egy kvalitatív kutatás képezi, amelynek során egy hosszú távú együttműködésre és az ennek kapcsán meglévő kutatói beágyazottságra és személyes kapcsolódásokra építve félig strukturált egyéni mélyinterjúkat folytattunk egy hazai nagyváros szegregátumaiban élő vagy onnan a közelmúltban kiköltözött emberekkel.

Tanulmányunkat a főbb elméleti fogalmak és ezek viszonyának bemutatásával kezdjük. Ezután ismertetjük empirikus kutatásunk módszertanát és eredményeit, mielőtt diszkutáló jelleggel reflektálunk kutatási kérdéseinkre. Tanulmányunkat a következtetéseinkkel zárjuk.

Pénzügyi inklúzió, pénzügyi tudatosság és pénzügyi képességek – a koncepciók viszonya

A pénzügyi szolgáltatásokra rendszerint olyan alapvető eszközökként tekintünk, amelyek segítségével a háztartások meg tudják valósítani mindennapi pénzügyi céljaikat (Gosztonyi–Havran [2022]), és hozzájárulnak az egyének jóllétének növekedéséhez (Storchi–Johnson [2016], Demirgüç–Kunt és szerzőtársai [2022], Lusardi–Messy [2023]). Sarma [2012] meghatározásában a pénzügyi inklúzió az a folyamat, amely biztosítja a formális pénzügyi rendszer szolgáltatásainak rendelkezésre állását (*availability*), könnyű hozzáférhetőségét (*accessibility*) és igénybevételét (*usage*). A Világbank értelmezésében egy inkluzív pénzügyi rendszerben az egyének számára hozzáférhetők a nekik megfelelő² pénzügyi szolgáltatások, és az egyének hatékonyan képesek azokat felhasználni pénzüik biztonságos kezelésére, megtakarítások készítésére, ezáltal a pénzügyi jóllétük növelésére (Demirgüç–Kunt és szerzőtársai [2022]).

A 2000-es évek derekától átfogó szakpolitikai célként jelenik meg a pénzügyi inklúzió előmozdítása a világ fejlettebb és kevésbé fejlett részein. Ennek háttérében az a várakozás áll, hogy a pénzügyi inklúzió egyfelől hozzájárul a gazdasági növekedéshez, másfelől képes csökkenteni a szegénységet, az egyenlőtlenséget és kiszolgáltatottságot, azaz egyfajta társadalmi integrációs mechanizmust is jelenthet (Demirgüç–Kunt–Singer [2017]).

A pénzügyi rendszer inkluzivitása a pénzügyi lefedettséggel mérhető: a felnőtt lakosság³ azon tagjainak részarányán keresztül ragadható meg, akik formális pénzügyi szolgáltatásokat vesznek igénybe. Eszerint inkluzív pénzügyi rendszerről akkor beszélünk, ha a lakosság és a vállalkozások jelentős arányban használják a pénzügyi szolgáltatásokat (World Bank [2014]). A pénzügyi lefedettség egyik legalapvetőbb mérőszáma, hogy a felnőtt lakosság milyen arányban rendelkezik bankszámlával.

² „Megfelelőnek” tekinthető a szolgáltatás, ha felelősségteljesen és fenntartható módon nyújtják egy körültekintően szabályozott környezetben (Demirgüç–Kunt és szerzőtársai [2022]).

³ A pénzügyi lefedettség tágabb értelemben kiterjedhet a vállalkozások körére is (World Bank [2014]).

A Findex adatbázis (amely a pénzügyi inklúzióra közel 300 indikátort mér világszinten) elérhető legfrissebb adatai szerint 2021-ben a világ felnőtt népességének 76 százaléka rendelkezett bankszámlával,⁴ mely érték igen nagy szóródást mutat az egyes országok között. Az inklúzió Magyarországon összességében viszonylag magas szintű: a 15 év feletti népesség 88 százaléka rendelkezik bankszámlával, amivel az ország a felső harmadhoz tartozik (Findex-adatbázis, 2021). Az inklúzió mértéke ugyanakkor alacsonyabb az alsóbb jövedelmi osztályokban (81 százalék), a munkapiacról kiesők között (79 százalék) és az alacsony iskolai végzettségűek körében (72 százalék). Mindez arra mutat rá, hogy az inklúzió érdemi növelése mindenekelőtt ezen csoportok nagyobb arányú bevonásával lenne elérhető (*Ansar és szerzőtársai* [2023]).

A pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés javításával kapcsolatban ez idáig elsősorban az intézményesült pénzügyi szolgáltatások hozzáférhetőségét és minőségét (beleértve a digitalizáció nyújtotta új lehetőségeket, a pénzügyi szektor szabályozását és ezzel összefüggésben a fogyasztóvédelmet), illetve az egyéneknek az igénybevételre vonatkozó (a pénzügyi tudatosságát és az azt fejlesztő programokon alapuló) képességét vizsgálták (*Word Bank* [2014], *GPMI* [2016]). Az utóbbi, azaz a pénzügyi tudatosság fejlesztése kapta talán a legnagyobb figyelmet a kutatók, a gyakorlati szakemberek és a politikai döntéshozók körében (*Miller és szerzőtársai* [2014], *OECD* [2015], *Ansar és szerzőtársai* [2023]), és Magyarországon is ez a kiemelt téma (*Jakovác–Németh* [2017], *Kormany.hu* [2017], *Kovács és szerzőtársai* [2021], *Kovács–Nagy* [2022], *Hergár és szerzőtársai* [2024]).

A pénzügyi tudatosság a hivatalos OECD-ajánlás szerint:

„a szükséges pénzügyi tájékozottság, tudás, képességek, attitűdök és magatartás kombinációja annak érdekében, hogy az egyén megfelelő pénzügyi döntéseket hozhasson, és így végül is biztosíthassa önmaga számára pénzügyi jóllétét” (*OECD* [2022] 6. o.).

Az OECD általánosan használt módszertanában a pénzügyi tudatosság mérése során a pénzügyi tudást és készségeket (például számolási készség pénzügyi fogalmakkal), a pénzügyi viselkedést, magatartást (például a számlák időben fizetése) és a hosszú távú célokat előtérbe helyező attitűdöt értjük (*OECD* [2022]).⁵ A legfrissebb adatok szerint Magyarországon a pénzügyi tudatosság pontszáma (58) összességében a felmérésben részt vevő OECD-országok átlaga (63) alatt van (*OECD* [2023]). A három összetevő közül a tudásszint értéke meghaladja az OECD-átlag értékét, a pénzügyi magatartást jellemző komponens jelentős mértékben elmarad az OECD-átlagtól, az attitűdöt leíró indikátor értéke pedig némileg alulmúlja azt (*OECD* [2023]). A magyar eredmények a válaszadók hátrányosabb helyzetű csoportjaiban (alacsony iskolai végzettségűek, munkanélküliek, alacsony jövedelműek) már egyértelműen az OECD azonos részcsoporthoz mért átlaga alatt maradnak mindegyik kategóriában (*OECD* [2023]).

⁴ A bankszámla fogalmába beleértik a kereskedelmi bankokon kívül a más külön szabályozás alá tartozó pénzügyi intézménynél vezetett számlát is, többek között a hitelszövetkezetek, mikrofinanszírozást nyújtó különböző intézmények, de a postahivatalok vagy mobiltelefon-szolgáltatók által vezetett átutalási számlákat is.

⁵ A legfrissebb módszertani ajánlás már kiterjed a digitális pénzügyi műveltség felmérésére is (*OECD* [2022]).

A pénzügyi tudatosságtól eltérő, tágabb tartalommal jelenik meg a szakirodalomban a pénzügyi képességek fogalma, mely az utóbbi években a nemzetközi kutatásokban egyre nagyobb hangsúlyt kap (*Xiao és szerzőtársai* [2022]). A fogalom a hazai diskurzusból szinte teljesen hiányzik, csak *Husz–Szántó* [2011] említi meg, méghozzá a képességszemlélet perspektívájából, ami egy markáns irányzatként azonosítható a nemzetközi publikációkban is. Kutatásunk során ezt a megközelítést választottuk elméleti keretnek.

A 2000-es évek első évtizedében elsősorban a viselkedési közgazdaságtan eredményeinek beépítésével egészült ki az egyéni racionalitásból kiinduló pénzügyi tudatosság fogalma (*de Meza és szerzőtársai* [2008]), a vizsgálat részévé téve, hogy miként befolyásolják az egyén pénzügyi döntéseit az olyan személyes jellemzők, mint az önkontrollal kapcsolatos problémák vagy a halogatás. Arra vonatkozóan is szaporodnak az empirikus eredmények, hogy a pénzügyi tudatosság háttérben álló egyéni jellemzők önmagukban nem magyarázzák a pénzügyi döntéseket. *Collins és szerzőtársai* [2009] szerint az emberek sok esetben még akkor is nagyon jól tudnak gazdálkodni szerény, rendszertelen és kiszámíthatatlan jövedelmükkel, ha nem vesznek igénybe formális pénzügyi szolgáltatásokat. Ez azt is jelentheti, hogy a pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés alacsonyabb szintje nem feltétlenül jár együtt a korlátozott pénzügyi képességekkel, ezért a pénzügyi képességek mérése teljesen eltérő módszertant kíván meg, mint a pénzügyi tudatosságé (*Kempson és szerzőtársai* [2013]). Tehát a tényleges pénzügyi képességekre számos külső tényező is hat: többek között a történeti, társadalmi, kulturális, politikai vagy akár a pénzügyi környezet (*Storchi–Johnson* [2016]).

E megközelítésben a pénzügyi képesség a következőképpen definiálható:

„A pénzügyi képesség a hozzáállás, a tudás, a készségek és az énhatékonyság⁶ szükséges kombinációja az egyén számára az életkörülményeihez leginkább illeszkedő pénzügyi döntések meghozatalához és megvalósításához az adott környezetben, amely részben, de nem kizárólagosan magában foglalja a megfelelő pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférést is.” (*Storchi–Johnson* [2016] 4. o.)

A pénzügyi képesség szempontjából a végső cél hasonló a pénzügyi tudatosság, illetve a pénzügyi inklúzió esetén megfogalmazott célkitűzéshez: ez a pénzügyi jóllét (*financial well-being*) előmozdítása, amely az általános értelemben vett jóllét részeként értelmezhető (*Storchi–Johnson* [2016], *Xiao és szerzőtársai* [2022], *Lusardi–Messy* [2023], *OECD* [2023]). A pénzügyi képesség a rendelkezésre álló pénzügyi és gazdasági stratégiák, illetve szolgáltatások összessége, amelyek közül az emberek választhatnak, továbbá ezek különböző lehetséges felhasználási módjai, amelyek révén az általuk értékesnek tartott életcéljaik elérését előmozdíthatják (*Storchi–Johnson* [2016]).

A definíció tükrében a pénzügyi képesség három szempontból is mélyebb és átfogóbb fogalom a pénzügyi tudatosságnál (*Storchi–Johnson* [2016]). Először is, noha az

⁶ Az énhatékonyság az egyénnek a feladatok elvégzésére és a célok elérésére való képességébe vetett hite (*Bandura* [1977]).

elsajátított ismeretek és a megszerzett készségek alapul szolgálnak az egyén cselekvési képességének kialakításához, a cselekvéshez szükséges szándék vagy motiváció erejét vagy gyengeségét és a cselekvés útjában álló akadályokat nem képesek magyarázni. A pénzügyi képesség szempontjából ugyanis az attitűd és az énhatékonyság is kulcsfontosságú társadalom-lélektani tényezők, amelyek alapvetően azzal függnek össze, hogy egy személy miként ítéli meg a pénzzel való tervszerű gazdálkodás értékét (attitűd), illetve hisz-e vagy bízik-e abban, hogy képes lesz a pénzzel való tervszerű gazdálkodásra (énhatékonyság). A pénzügyi képesség fogalma szerint tehát az egyéneknek készségekkel és ismeretekkel kell rendelkezniük, miközben képesnek kell lenniük arra is, hogy mindezt a hozzáállásuk és az énhatékonyságuk révén a gyakorlatba is átültessék.

Másodszor, a pénzügyi képesség dinamikus fogalom, mivel a pénzügyi döntéseknek a lehető legjobban meg kell felelniük a változó élethelyzeteknek, ezért a pénzügyi képességek különböző helyzetben lévő emberek számára más-más pénzügyi gyakorlatokat jelenthetnek, sőt ugyanazon emberek számára is eltérhetnek életük különböző szakaszaiban.

Harmadszor, a fogalom bevonja a külső környezetet is, lehetővé téve az olyan külső struktúrák (formális és informális gazdaság, történeti, társadalmi, kulturális, politikai és fizikai tényezők) figyelembevételét, amelyek segítik vagy megakadályozzák az egyéneket abban, hogy pénzügyi képességüket gyakorolják.

A pénzügyi képesség tehát nemcsak azt jelenti, hogy mit tudunk, hanem azt is, hogy van-e hajlandóságunk, bizalmunk és lehetőségünk cselekedni.

A pénzügyi képesség tehát többdimenziós fogalom mind a viselkedésformák, mind a meghatározó háttértényezők tekintetében: a személyiség, a körülmények, valamint a korábbi tapasztalatok egyaránt fontosak lehetnek (*Kempson és szerzőtársai* [2005]), azaz az egyéni pénzügyi képességeket tágabb összefüggésben kell vizsgálni, amelyben az egyén pénzügyi döntései függhetnek a társadalmi háttértől, a kulturális környezettől is (*Atkinson–Kempson* [2008]). Ebből az is következik, hogy a pénzügyi képesség nem mérhető egyetlen indikátorral, hanem a pénzkezelés megvalósult gyakorlatán keresztül ragadható meg (*Bay és szerzőtársai* [2014]).

Pénzügyi inklúzió, pénzügyi tudatosság, pénzügyi képességek a mélyszegény, stigmatizált, szegregált roma közösségek esetében

A pénzügyi képesség vizsgálata tehát elválaszthatatlan a társadalmi tényezőktől, és különösen igaz ez, amikor marginális helyzetű, rendkívül kiszolgáltatott, sérülékeny, stigmatizált és szegregált társadalmi csoportokat vizsgálunk. Nincs tudomásunk olyan magyarországi felmérésről, amely a mélyszegény, stigmatizált, sokszor szegregáltan élő roma lakosság pénzügyi inklúzióját, pénzügyi tudatosságát vagy pénzügyi képességeit vizsgálta volna. Ugyanakkor – bár triviálisnak hangzó, de tanulmányunk szempontjából lényeges megállapítás – a hazai mélyszegénységben élő, stigmatizált (roma) közösség pénzügyi tudatosságot mérő pontszámai vélhetően mindhárom kategóriában igen alacsony szintről tanúskodnának: ezt valószínűsítik az

iskolázottság alacsony szintjével összefüggésben a számolási, szövegértési képességek terén tapasztalható lemaradás (*Kertesi–Kézdi [2009]*), az ismeretek hiánya, a mának élés gyakran tapasztalt attitűdje és a szakirodalomban is dokumentált hitelcsapdák (*Gosztonyi–Havran [2022]*) is. Utalhatnak erre továbbá a válaszadók hátrányosabb helyzetű csoportjainak (alacsony iskolai végzettségűek, munkanélküliek, alacsony jövedelműek) a pénzügyi tudatosság három területén az *OECD [2023]* felmérésében mért – nemzetközi összehasonlításban is – alacsony értékei.

A szakirodalomban egyetlen olyan, tudományos szakfolyóiratban publikált kutatást találunk (*Gosztonyi [2017]*), amely a magyarországi roma lakosságra vonatkozóan kifejezetten a pénzügyi döntéseket, „a kistelepülésen élő, alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi túlélési stratégiáját” vizsgálja. Irányultságában a pénzügyi képességek elemzéséhez áll közelebb, lévén

„rendszerszemléletben helyezi el és elemzi a családok formális és informális pénzgazdálkodását, megtakarításait és hiteltranzakcióit. A pénzügyi túlélési stratégia rendszere épít az elemek egymással való kölcsönös összefüggéseinek feltárására, így elméleti keretet biztosít arra, hogy az eddig külön-külön elemzett részeket rendszerszemléletben vizsgálhassuk.” (*Gosztonyi [2017]* 4. o.)

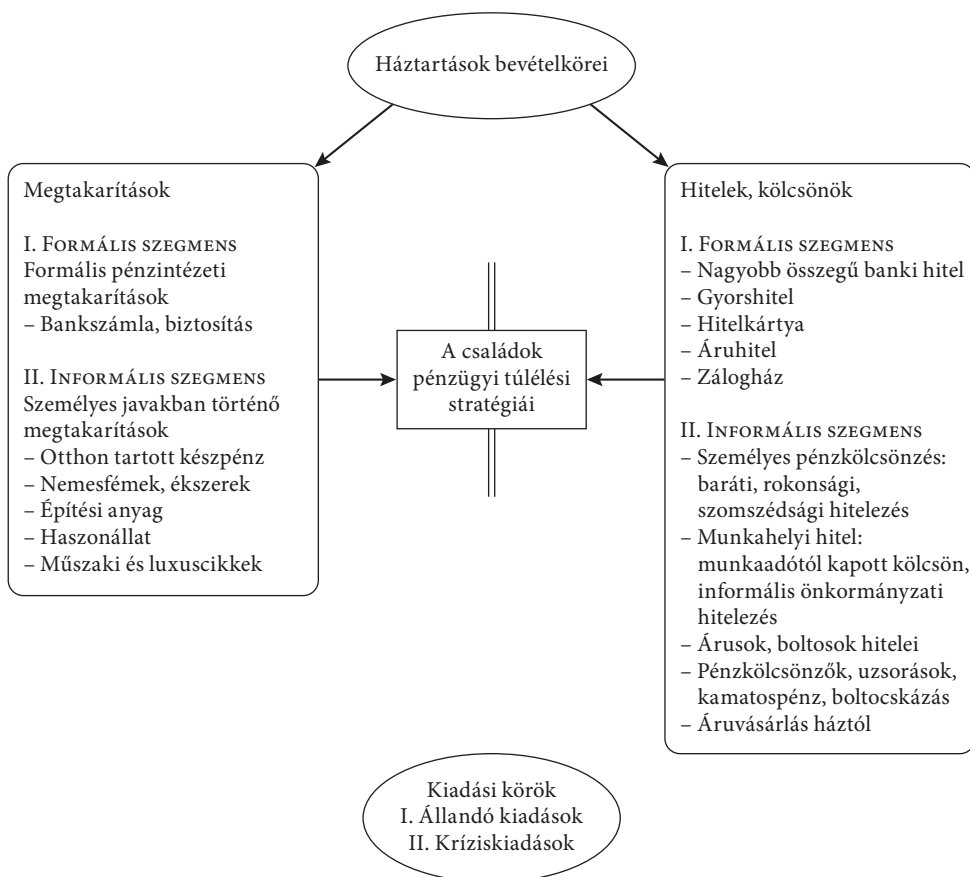
A kutatás elméleti keretként a *filléres gazdaság* fogalmát használja.

A tanulmány témánk szempontjából fontos eredménye a pénzügyi túlélési stratégiák rendszerének megalkotása és e modell tesztelése egy 1000 fős borsodi faluban akciókutatási folyamat során gyűjtött kvantitatív (kérdőíves) adatokon (*1. ábra*).

A modell az alacsony jövedelmű háztartások esetében azok interperszonális kapcsolódásain, társadalmi viszonyain keresztül írja le gazdálkodásuk – elsősorban pénzmozgásaik – főbb jellemzőit. A sokaság esetében hiányoznak a nemzetközi szakirodalomból ismert közösségi alapú megtakarítási és hitelezési intézmények, gyakorlatok. Az informális és formális hitelezési intézmények kivétel nélkül jelen vannak a vizsgált közösségben, és ezek kölcsönös függésben állnak egymással: az érintettek sok esetben egymással párhuzamosan, egy időben több pénzügyi technikát és intézményt is használnak, eltérő intenzitással – annak érdekében, hogy gazdálkodásukat biztosítani tudják. Míg a közösségen belül a magasabb jövedelmű, magas iskolázottságú, nem roma családoknak van nagyobb esélyük arra, hogy hozzáférjenek a formális intézmények használatához, az alacsony jövedelmű, alacsony iskolai végzettségű és főként roma családok gyakorlatilag kirekesztődnek a formális intézményekből, ők csupán az erős függőségi viszonyokon alapuló hitelezési formákat tudják igénybe venni.

1. ábra

A pénzügyi túlélési stratégiák rendszere

Forrás: Gosztonyi [2017] 21. o.

Kutatási kérdés, módszertan, elemzési keret

Ahogy Gosztonyi [2017] rámutat, az interperszonális kapcsolódások és társadalmi viszonyok kulcsfontosságú tényezők a mélyszegény roma emberek/közösségek pénzügyi, gazdálkodási helyzete, döntései kapcsán, és a pénzügyi tragédiák mellett olyan stratégiák is jelen vannak, amelyek a hagyományos pénzügyi tudatosság módszerével nem mérhetők, nemigen értelmezhetők. Ehelyett a pénzügyi képességekre vonatkozóan lehet célszerű ezek vizsgálata a Bevezetőben ismertetett két kutatási kérdésünkre kapott válaszok alapján.

A kutatás módszertana

Kutatásunk során kvalitatív módszereket alkalmaztunk, egy részvételi akciókutatás (*participatory action research*) elveit követő, hosszabb távú együttműködés keretében. A részvételi akciókutatás a kutatók és közösségek hosszú távú együttműködése, amely megalapozott és az érintett közösségek számára releváns tudást hoz létre (*Coghlan-Brydon-Miller* [2015]).

E módszertani választásnak több oka is van. Már önmagában a kutatás feltáró jellege is indokolja a kvalitatív megközelítést (lásd *Babbie* [2008]). Másodsor, jelen célcsoport esetében indokolt a pénzügyi képességek kutatásakor az egyéni mellett a társadalmi háttérben lévő – akár történeti, generációkon átívelő jellegű folyamatok és a környezeti – tényezők vizsgálata, ami szintén a kvalitatív megközelítés melletti érv.⁷ Harmadsor, a mélyszegény, stigmatizált, térben szegregáltan élő, zárt közösségek esetében a konvencionális primer (kvalitatív vagy kvantitatív) adatfelvételek eredménye sem nem megbízható, sem nem érvényes, különösen, ha az érzékeny/intim témákat is érint. Nem véletlen, hogy a mélyszegény, stigmatizált, szegregáltan élő roma közösségekkel kapcsolatos jó minőségű – magas presztízsű folyóiratokban megjelent, gyakran idézett – hazai és nemzetközi tudományos eredmények sokszor hosszabb távú terepi kutatói jelenlétén alapulnak (*Málovics és szerzőtársai* [2019a], [2019b], [2021a], *Grill* [2012], *Clough Marinaro* [2017], *Ladányi-Szelényi* [2004]).

Ez utóbbi szempont miatt volt fontos számunkra, hogy jelen kutatás egy több mint évtizedes részvételi akciókutatási folyamat része. Ilyen folyamatban ugyanis a tudás létrehozása mellett társadalmi változások elindítása is a kutatási folyamat része. A közös akciók eredménye, hogy a kutató–kutatott viszony partneri viszonyná alakulhat, és a kialakuló bizalom lehetőséget teremt az őszinteségre és tabutémák megvitatására (*Bradbury-Huang* [2010]), ami jelen kutatás eredményeinek érvényessége szempontjából kulcsfontosságú.

Egy 2011-ben indult részvételi akciókutatás (*Málovics és szerzőtársai* [2021a]) keretében jelen tanulmány két szerzője 2011 óta rendszeres kapcsolatban van a két szegedi szegregátumban élő vagy onnan elköltözött családok, valamint az ő érdekeiket képviselő helyi roma vezetők jelentős részével, aminek számos tudományos eredménye (lásd például *Málovics és szerzőtársai* [2019a], [2019b], [2021b], *Méreiné Berki és szerzőtársai* [2021]) és társadalmi hatása van (helyi roma tanoda és közösségi ház kialakítása és működtetése, a helyi támogató hálózat működése, a helyi szegregátumokban, illetve azok közelében élő roma családok életkörülményeinek javulása, illetve a roma képviselők hangjának és a roma érdekképviselőnek a megerősödése a helyi közéletben).

Az e kutatók által vezetett kutatási naplók mint az interjúkban elhangzottak érvényességének ellenőrzésére szolgáló adatforrások mellett 2022 végén és 2023 elején kvalitatív adatfelvétel történt. 11 félig strukturált interjú készült a szegregátumok jelenlegi és egykori lakosaival, valamint egy helyi roma közösségre széles és mély rálátással

⁷ A történeti jellegű folyamatok statisztikai adatok hiányában kvantitatív módon – például kérdőívekkel – egészen egyszerűen nem vizsgálhatók.

rendelkező roma vezetővel. Az interjúk esetenként csoportos interjúk voltak,⁸ így összesen 17 interjúalany fejtette ki véleményét. Az érintettek és kutatók személyes viszonyától és az érintettek beleegyezésétől függően jegyzetelt (5 darab 10 fős – 9 nő, 1 férfi) és diktafonnal rögzített, majd szó szerint legépelte interjúk (6 darab 7 fős – 6 nő, 1 férfi), a körülményekről pedig minden esetben jegyzetek készültek. Mindhárom szerző részt vett az interjúk készítésében. Kutatásunk két városi roma közösséget érintett. Az egyik közösség egy városszéli szegregátumban, viszonylag elszigetelt körülmények között él. A másik közösség tagjai a város nagyobbik szegregátumában éltek (egy fő kivételével, aki egyébként szintén a szegregátum közelében lakik) egészen addig, amíg 2017 tavaszán el nem kezdődött a szegregátum felszámolása. A családok többsége a városban, a szegregátum közelében találta meg új lakóhelyét, egy interjúalany pedig a szegregátum felszámolása óta egy másik településen él. A városban maradt, interjújában részt vevő családok új lakóhelye nem tekinthető teljesen integrált lakókörnyezetnek, ők olyan társasházakban (cigányházakban) élnek, ahol többségében roma szomszédság van, tehát lényegében újraszegregálódtak.

Az interjúk során interjúalanyainknak kérdéseket tettünk fel megélhetésükkel, anyagi helyzetükkel kapcsolatban (bevételek, kiadások, saját és mások anyagi helyzetének megítélése, anyagi helyzetet befolyásoló főbb események, váratlan kiadások, a család anyagi helyzete történeti megközelítésben, anyagilag sikeres/kudarcos ismerősök), valamint hitelezői kapcsolataikra (anyagilag nehéz helyzetek megoldása, megtakarítások, hitelek, ezekkel kapcsolatos múltbéli események és várankozások) vonatkozóan. Ez a fajta indirekt megközelítés (azaz, hogy nem egyből és közvetlenül kérdeztünk rá a pénzügyi képességekre, átváltási tényezőkre stb.) két okból volt fontos számunkra. Egyrészt mind kvalitatív, mind pedig kvantitatív jellegű primer kutatás esetén fontos, hogy a kutatói szóhasználat összhangban legyen a megkérdezettek tudásával és kommunikációs normáival – a pénzügyi szakzsargon pedig nyilvánvalóan nem felel meg e kritériumoknak jelen kutatás esetében. Továbbá a direkt megkérdezés torzíthatja a válaszokat olyan téma esetében, ahol bármilyen értelemben társadalmi elvárások jelentkeznek, ami a kinyilvánított (valós) és feltárt (kutató által megkérdezéses módszerrel megismert) preferenciák eltérését eredményezheti (lásd erről *Wardman* [1988]).

Az interjúzási folyamat végére kutatóként azt éreztük – különösen, hogy az elemzett kutatási naplókban is számos lényeges adat szerepelt –, elértük a telítettségi pontot, amely a kvalitatív kutatások esetében a jó minőségű mintavétel kritériuma (*Saunders és szerzőtársai* [2018]). Azaz, kutatásunk feltehetően jó minőségű idiografikus (azaz a hatótényezőket mélyen és a maguk teljességében feltáró) magyarázattal szolgál a vizsgált jelenségre (kutatási kérdéseinkre) vonatkozóan, ám jellegéből fakadóan szükségszerűen nem képes a kizárólagosan a kvantitatív jellegű kutatásoktól elvárható nomotetikus (azaz néhány fő hatótényező esetében a teljes sokaságra – például a teljes hazai cigányságra – vonatkozó) magyarázat nyújtására. Eredményeink általánosíthatóságának mértékére a más kutatások eredményeivel való összevetés alapján reflektálunk tanulmányunk összegző részében.

⁸ Komoly módszertani kihívást jelentett egy nyugodt interjúkörnyezet megtalálása. Az interjúk idején esetenként jöttek-mentek a rokonok, vendégek.

Adatelemzés

Az adatelemzés során elemzési egységünk: a család (jellemzően az egy háztartásban élők). Az elemzés során minden olyan tényezőt relevánsként kezeltünk, amelyek kapcsolódnak a kutatási kérdéshez. Emellett az elemzéshez a használt elméleti keret alapján deduktív módon is meghatároztunk elemzési kategóriákat. Ehhez Amartya Sen képességszemléletét (*capability approach*) használtuk fel (Sen [2003]), mert ezen keresztül jól megragadható a pénzügyi képességekhez is kapcsolódó egyéni és társadalmi mechanizmusok komplex rendszere.

A képességszemléletben a képesség (*capability*) egy olyan tevékenység (*doings*) vagy létállapot (*beings*) elérésére való lehetőség, amelyet az egyén jó okkal értékesnek tart (Juhász és szerzőtársai [2015], Gébert [2015], Molnár [2021]). Ez vonatkozhat olyan egyszerű dolgokra is, mint például jóllakottnak lenni, de összetettebb képességek is vannak, mint például egy közösség teljes értékű tagjává válni, vagy részt venni politikai döntésekben. Ehhez szükségesek ennek elérését elősegítő eszközök, de a képességszemlélet nem áll meg ezen a ponton. A pénz fontos eszköze lehet ezek elérésének, azonban az eszközök célokká (képességekké) való konvertálása nagyon sok akadályba ütközhet.

A képességszemlélet ezen, jelen kutatás szempontjából kulcsfontosságú tényezőket átváltási tényezőként (*conversional factors*) definiálja. Sen [2003] elkülönít személyes (például életkor, fogyatékoság, betegség), környezeti/természeti (például a szennyezettség mértéke, az ivóvíz minősége, klíma), társadalmi (például normák, szociális háló, hatalmi viszonyok, jogrendszer), illetve viszonyítási (az egyén társadalomban betöltött helyzete másokhoz képest) átváltási tényezőket, és fontosnak tartja a családon belüli eloszlás sajátosságait is (hogyan oszlik meg a jövedelem a családban a kereső és nem kereső tagjai között; például jelentős átváltási tényező lehet, ha a család egyik tagja szenvedélybeteg, és jövedelme nagy részét erre költi el). Az átváltási tényezők elemzése a pénzügyi képességek esetében alkalmas keret arra, hogy megragadhassuk a vizsgált közösségek pénzügyi helyzetéhez (inklúziójához, tudatosságához, képességéhez) kapcsolódó komplexitást, és reflektáljunk e fogalmak viszonyára is.

Az elemzés során a fenti, deduktív jelleggel kialakított elemzési keret alkalmazása mellett igyekeztünk az induktivitást is megtartani (a kvalitatív megközelítés előnyeit kiaknázandó), így nyitottak voltunk az előzetes kategóriákba be nem sorolható, de kutatási kérdésünkhöz kapcsolódó információkra is. Az elemzés során így egyrészt az elmélet alapján előre meghatározott kategóriákban helyeztük el a szövegrészeket, másrészt egyéb markáns információkat is figyelembe vettünk, illetve szükség esetén az elméletből származtatott kategóriákat további alkategóriákra bontottuk vagy módosítottuk – így elemzésünk inkább induktív jellegű, elsősorban a szövegből kiemelkedő jellemzőkön alapul.

Minden interjú legalább két kutató elemzett, eredményeiket pedig a három szerző közösen beszélte át, amíg konszenzus nem született. A kódolás kvalitatív tartalomelemző szoftverrel (NVivo), illetve MS Word programmal történt. Eredményeinket interjúalanyainktól vett idézetekkel színesítjük, amelyekkel egyben közelebb is hozzuk az Olvasóhoz az eredmények mögötti konkrét társadalmi folyamatokat, jelenségeket. Az idézetek forrását anonim módon, az interjúalany keresztnevének kezdőbetűjével jelöljük.

Eredmények

Alapvetően azt tapasztaltuk, hogy a sokaságban a jövedelemforrásoknak hatalmas hiányai jelentkeznek. Egyrészt a gyakorlatilag mindenki számára állandó és biztos jövedelmet jelentő családi pótlék mértéke nagyon alacsony, az „*semmire sem elég*” (O.). Ezt minden interjúalany említette. Elégtelennek tartják az állam szerepvállalását, pedig sok család elsődleges jövedelemforrását a szociális ellátások jelentik (a családi pótlék mellett helyi szociális támogatások, lakhatási támogatás, rendszeres gyermekvédelmi támogatás stb.).

Emellett hatalmas terhet ró az is a családokra, hogy jelentősen megemelkedtek a megélhetés költségei. Ez különösen sérülékennyé teszi azokat, akik eleve nincsenek jó anyagi helyzetben. Itt nem egyes „luxuscikkekről” való lemondásról vagy a szabad rendelkezésű jövedelem csökkenéséről van szó, ezek a terhek az alapvető szükségletek kielégítését, a megélhetést veszélyeztetik: „*A pénz kajára megy el, ruhára már csak nagyon ritkán telik, ha nagyon muszáj.*” (É.) Ez a spórolás tétje ebben az esetben.

Egyes vélemények szerint e tendenciák ugyanakkor, bár kétségkívül mindenki nagyon szegény, egyes családok esetében az anyagi javak beosztásával kapcsolatos érintetti felelősség kérdését is felvetik, lévén, hogy vannak családok, amelyek nem tudnak bánni a pénzzel, amikor jön a családi pótlék, elherdálják, vagy csak egyszerűen „*lusták*” (P.), esetlegesen értelmetlen kiadásokba verik magukat.

„Nekünk a jövedelmünk ugyanennyi marad, de az árak meg a fellegekbe mennek, meg a rezszi. Az állam a hibás. (...) Nem tudom, még mi lesz velünk, ha így az árakat emelik, nem tudom, mit csinálók. Még több nélkülözés lesz... Ha kifogyunk a pénzből, akkor sajnos csak vajas kenyeret adok nekik, mást nem.” (É.)

„Nagyobb értékeink nincsenek. Volt erre is példa, tavalyelőtt eladtuk a hűtőnköt, úgy voltunk vele, hogy tél van, hideg van, hűteni tudunk, de fűteni, azt kell. Amúgy se volt pénzünk arra, hogy telepokoljuk. Vettünk belőle fát, és fűtöttünk.” (J.)

„De vannak, akik, amikor van, mert mondjuk megjön a családi pótlék, nagy kanállal esznek, lakodalom van, utána meg nincs mit enni.” (P.)

„Volt is az X. Y.-nak pénze. Hát csak az volt a baj, hogy a gyerek elballagott, és a ballagása került nem tudom, hány százezer forintba. Hintót fogadott. Nem tudom, négy ló húzta az iskolától hazáig. Nem tudom, hány százezerbe vagy százezerbe biztos belekerült. Illetve nagy-nagy bulit csinált.” (M.)

Az állami transzfereken kívüli jövedelemforrás a munkabér. Azonban az alacsony iskolai végzettségből és stigmatizációból fakadóan az érintettek munkaerőpiaci helyzete meglehetősen kiszolgáltatott: gyakorlatilag kizárólag az olyan fizikai munkák érhetőek el számukra, amelyek alacsony státusúak, kis jövedelmet jelentenek, nincs előrelépési, fejlődési lehetőség, mentálisan és fizikai értelemben is gyakran kizsákmányolják és tönkreteszik a dolgozókat.

Ráadásul gyakran nem bejelentett vagy kevesebb időre bejelentett munkákról van szó, és ezek jelentős része is csak szezonálisan elérhető – a december és január az érintettek számára anyagilag jellemzően különösen nehéz időszak emiatt. Így a közép-osztályhoz viszonyítva sokszor eleve rosszabb egészségi állapotban levő emberek (Ádány-Sándor [2019]) – a mindennapi munkájuk egészségükre gyakorolt hatásai

miatt is bekövetkező – egy-egy hosszabb betegség esetén még kiszolgáltatottabbá válnak, ezt a fajta munkát nem tudják elvégezni, elveszíthetik munkahelyüket, a valós alternatívák köre pedig rettentően szűkös ilyen helyzetben. Így például a téli időszak átvészélése különösen komoly kihívást jelent a családok számára.

Az interjúalanyok közül többen is beszámoltak arról, hogy ezek a munkák nem teszik számukra lehetővé, hogy különféle hiteleket (például áruhitelt, személyi kölcsönt) vegyenek fel, egyrészt, mert alacsony a jövedelmük, másrészt, mert nem bejelentett munkáról van szó.

„Általában tinglitangli munkák vannak, alkalmi munkák, napi bejelentés, szezonális munka, téli leállások. Az X. Y. dolgozik, még beteg is, 4 órákor indul hajnalban, de december 16-án vége a munkának, utána nem tudjuk, mi lesz.” (P.)

„Igen, nagyon rosszul van, le van fogyva, de nincs tb-je. Nagyon sokat dolgozott, abba nyomorodott meg. Milyen munkákat kap meg? Öt évet lehúzott a paradicsomban, az tönkreteszi az embert. Most az X. Y. két ember helyett dolgozik, tönkre van menve az is.” (T.)

A megkérdezettek megélhetésében fontos szerepet játszik a közösségen belüli segítség, amely kapcsán a közösség tagjai támogatást nyújtanak egymásnak a mindennapi túlélésben és gyakran a krízishelyzetekben is – utóbbiak (például temetés, tartós betegség stb.) esetében az állami segítség elhanyagolható a fedezni szükséges kiadások mértékéhez képest. Sőt sokkal inkább az a jellemző Magyarországon, hogy egyes alanyi jogon járó (egészségügy), illetve kötelező (közoktatás) közszolgáltatások sem ingyenesek, legyen szó sürgős esetben magánorvosi ellátásról és gyógyszerekről vagy éppen az általános iskolai csoportpénzről, úszáspénzről, kiránduláspénzről stb. Utóbbi (általános iskola) kapcsán gyakori jelenség, hogy a roma gyermekek fizetős iskolai programok alkalmával vagy otthon maradnak, vagy pedig az iskolai könyvtárban töltik a napot.

Fontos erőforrást jelentenek még a közösségen kívülről érkező adományok, azonban ezek mértéke sokszor kiszámíthatatlan, és az, hogy ezekből ki és hogyan részesül, nagyban függ az ajtónállók (például roma vezetők, védőnő) döntéseitől is. Például az élelmiszerbankon keresztül összegyűjtött ételt elegendő ebben az esetben egy helyszínre, a szegregátumba elszállítani. Ezek szétosztása sokkal nagyobb kihívást jelent az olyan családok esetében, amelyek a város különböző részeire költöztek. Sokszor arról számolnak be a családok, hogy a költözés után kimaradtak ebből a lehetőségből (kutatási napló). A megkérdezettek esetében sok erőforrás magához a módszertani részben említett részvételi akciókutatáshoz kapcsolódik, például az ennek keretében létrejött patrónushálózaton keresztül (*Méreiné Berki és szerzőtársai* [2017]). Mind a közösségen belüli, mind pedig az azon kívüli „segítségek” egy része a szegregált léthez kapcsolódik/kapcsolódott, amelyek, ahogy azt láthattuk, a szegregátumból kiköltözők esetében sérültek – akárcsak társas kapcsolataik és önbecsülésük, lévén új környezetükben immár a magasabb státusú és jobb anyagi lehetőségű „magyarokéhoz” kezdték el saját helyzetüket hasonlítani.

Ha azonban például egy szegregátum az ügyintézés szempontjából fontos intézményekhez (például településközpont) képest messze helyezkedik el, akkor ott élni extraköltségeket is jelent (például nagyobb közlekedési költségeket). De nehezíti a szegregátum az anyagi javak felhalmozását a kizárólagos személyes (háztartási

szintű) terek hiánya (ami az anyagi javak felhalmozását közvetlenül is érinti, mert ezek biztonságos elhelyezése sokak számára nem oldható meg, így gyakoriak a „lopások”) vagy éppen a javak megosztására irányuló közösségi elvárás („*akinek több van, attól elvárják, hogy segítsen*”) miatt is.

„Ott [a szegregátumban] annyival volt egyszerűbb, hogy mindenki ismert mindenkit. Ha kellett két kanál cukor, akkor nem kellett a pénztárcámat nézni, csak átkiabáltam, hogy Mari adj már 2 kanál cukrot a kávémba. Máskor meg én adtam neki törtpaprikát, amikor elfogyott neki. Vagy a tűzifa, akinek nem volt rá szüksége, attól lehetett kérni, elcserélni. Egy összeszokott közösség nemcsak lehúzni tudja egymást, hanem segíteni is. Apró-cseprő dolgok ezek, de ez sokat számított. Oda-vissza működtek, nem voltak szokatlanok ebben a közösségben. Ez megszűnt, amióta a szegregátumból kikerültünk.” (J.)

Egyes érintettek számára jövedelemforrást jelent még az illegális tevékenységekből származó jövedelem, beleértve ebbe a feketemunkát is. A munkalehetőségek már tárgyalt korlátozott mivoltán mint strukturális/társadalmi tényezőként túlmenően ennek okai sok esetben a felnőttkorra felhalmozott „tartozások” (áruhitel, rezsitartozás, bírságok – például bliccelés esetén), amelyek következtében sok család számára a bejelentett munka azt is jelentené, hogy nem lennének láthatatlanok a végrehajtók számára. E tartozások egyes esetekben (de nem kizárólagosan) a szegregátumbeli életből is fakadhatnak. Előfordul, hogy adott szegregátumban élők tömegesen élnek valamilyen (általában valamilyen befolyásos szegregátumbéli vagy külső szereplő által szervezett, kizsákmányoló jellegű) pillanatnyi szerény anyagi előnyt jelentő lehetőséggel, amely később hosszabb távú anyagi nehézséget (tartozást, közszolgáltatásokra való jogosultságtól való elesést) okoz számukra. Egyesek szerint ennek oka az, hogy az érintettek közül egyesek a „mának élnek”, nem gondolnak a jövőre, amit például az áruhitelek kapcsán a rendszer eleinte egy bizonyos pontig tolerál.

„Nagyon nagy százalékban el vannak adósodva a romák. De nem ám, hogy vesznek fel többmillió hitelt! Vesznek tévét, mosógépet, vagy ilyen házhoz mén az a mit tudom én [ki], milyen pénzt visznek, tudod, kölcsönbe. Tehát veszek drága telefont, ilyesmi. És nem fizeti, aztán fölszaporodik. És aztán persze, hogy majd amikor dolgozni fog, akkor az a cég, majd az a behajtó cég megterheli a számláját. Nagy százalékban tartoznak így a romák.” (M.)

„Majdnem összeverekedtek, én állítottam le az X. Y-t, ők is üzleteltek együtt, abból vették a két BMW-t, de most félnek azok is, előbb-utóbb el fognak kapni mindenkit, nem éri meg, csak belekényszerülnek az emberek, nagyon könnyű pénz, és nagyon gyorsan jön, csak utána meg ez a vége.” (M.)

A fent bemutatott reménytelenség/kilátástalanság vezet egyeseknél illegális tevékenységek folytatásához, valamint a droghasználat korábban nem tapasztalt mértékű elterjedtségéhez – ami hosszabb távon tovább erősíti a mélyszegénységet, reménytelenséget, kilátástalanságot, nem pusztán egyéni és háztartási szinten, de a társadalmi tőke (például a bűncselekmények következtében bekövetkező) szétzilálásával is.

„Ez [droghasználat] a fiatalokat érinti. Nagy százalékban a lecsúszott embereket, nagyon nagy százalékban.” (M.)

A szegregált közösségek zártsága, valamint a többség és annak intézményei által történt történelmi jellegű stigmatizáció és kirekesztés következtében a fő információforrás (a pénzügyi szolgáltatásoknál is) maga a szegregátum, illetve annak a tagok szubjektív tapasztalatán alapuló belső (közösségi tagok által osztott), a formális intézményekkel szemben fennálló bizalmatlanságot megerősítő általános tudása, vélekedése. Az érintettek meglehetősen gyakran hivatkoznak mások negatív tapasztalataira, amikor adott formális (pénzügyi) intézményekhez való viszonyaikról beszélnek. De a szegregált lét alapvetően befolyásolja az étellel szembeni várakozásokat is: a mindenkori szegregátumbeli lakásviszonyok (ahol a mai felnőttek gyermekként még „földbe vajt viskókban” laktak, vagy az, hogy nyáron „*az eresz alatt fürödtünk, amikor esett az eső, ez volt nekünk a strand*”) alapvetően határozzák meg a belátható lehetőségek körét, és vezetnek ahhoz a nézőponthoz, hogy ha valakiknek „*mindig van mit enniük, akkor mindenük megvan*”. Ez pedig hat a formális pénzügyi intézmények szerepének megítélésre is.

A fentiek ismeretében nem csoda, hogy a formális hitelfelvétel kapcsán viszonylag szűkre szabottak a családok lehetőségei, így általában két út áll előttük, ha kölcsönhöz szeretnének jutni: zálogba adják a még meglévő értékeiket, vagy a közösségen belül kérnek segítséget. Egyetlen esetben találtunk példát a formális hitelfelvételre, itt is magas kamatozású, de viszonylag könnyen igénybe vehető készpénzes gyors hitel formájában. A már említett rokoni, baráti, szomszédi segítségen túl ez az uzsorát jelenti, bár utóbbi kapcsán interjúalanyaink egyöntetűen arról számoltak be, hogy az adott településen ez az utóbbi időben gyakorlatilag teljesen megszűnt. Egyes külső szereplők (cigány nemzetiségi önkormányzat, nem roma középosztálybeli ismerősök, támogató hálózatok) támogatásán kívül a családi támogatások vagy hitelek segítenek esetenként egyes váratlan kiadások (például temetések) fedezésében is – valamilyen (jellemzően informális) kölcsönfelvétel formájában.

Mindez meghatározza a pénzügyi intézményekhez fűződő viszonyt is, amelyek a legtöbbször számára gyakorlatilag elérhetetlenek, működésük számukra átláthatatlan. A tapasztalat- és információhiány mellett a mások által átélt rossz szubjektív tapasztalatok egyértelműen a nagyfokú bizalmatlanság forrásai. A tartozások, a tájékozatlanság, a formális intézményekkel kapcsolatos bizalmatlanság miatt a legtöbbszörnek nincsen bankszámlájuk sem. Amikor bankszámlához kötött szolgáltatásra van valakinek szüksége (például átutalásos tranzakciók esetén), akkor is vagy elég egyetlen bankszámla a családban (háztartásban), vagy ha ez sincsen, akkor egyes bankszámlával rendelkező emberek vállalják, hogy a számlájukra érkezhetsz például az érintettek számára pénz. Egyesek ezt jutalékért teszik, nekik ez „*elég jó üzlet*” (D.).

„Igen, idejön minden pénz, a Misi pénze is, a Timi pénze is, elég ez az egy, csak a pénzt veszi le a bank.” (D.)

Összefoglalás

Tanulmányunkban a hazai mélyszegény, stigmatizált, gyakran szegregált körülmények közt élő roma emberek pénzügyi képességeit meghatározó tényezőket vizsgáltuk, illetve arra a kérdésre kerestük a választ, hogy mennyiben lehetnek esetükben

hasznosak a pénzügyi inklúzió, pénzügyi tudatosság és pénzügyi képességek fogalmai mint a jóllét növelését megalapozó pénzügyi szakpolitikák elemei.

Eredményeink alapján megállapítható, hogy a vizsgált sokaság esetében a formális pénzügyi eszközök (szolgáltatások) hiába állnak elméletben rendelkezésre, az eszközök (önmagában is nagyban társadalmi átváltási tényezők által okozott) hiánya, illetve számos átváltási tényező (amelyek nem pusztán pénzügyi, hanem egyben reálgazdasági eszközök és képességek elérését is akadályozzák) gátolja az érintetteket abban, hogy ezen formális pénzügyi eszközökkel éljenek.

Ilyen átváltási tényezőnek tekinthetők:

- a stigmatizációból és alacsony mértékű iskolázottságból fakadó, történeti értelemben is kiszolgáltatott munkaerőpiaci pozíció (*Kertesi–Kézdi* [2011]), a folyamatos férfifoglalkoztatás hiánya; a stigmatizációt a szegregált lét erőteljesen fokozza;

- a szabad rendelkezésű jövedelem és megtakarítások hiánya;

- a célcsoport számos tagja által akár már gyermekkorban/ fiatal felnőttként felhalmozott adósságok;

- a mélyszegénységgel összefüggő, a mélyszegénység helyzetét tovább konzerváló szenvedélybetegségek – a leginkább a mélyszegény fiatalok körében (azaz nem etnikai, hanem „szegénységi alapon”) terjedő dizájnernedrogok (*Kaló és szerzőtársai* [2017]);

- a formális pénzügyi eszközök kapcsán fennálló tapasztalat- és ismerethiány, valamint személyes és csoportkudarok, amelyek bizalmatlanságot okoznak;

- az anyagi javak beosztásával kapcsolatos rövid távú gondolkodásmód, ami a szakirodalomban a jelenorientált magatartás megnevezést kapta (*Ladányi–Szelényi* [2004]), és amelynek fenntartásában a szegénység és kilátástalanság mellett fontos szerepet játszanak a közösség zártsága miatt berögzült viselkedési mechanizmusok;

- az adminisztratív-bürokratikus rendszerekben való eligazodás nehézkes mivolta;

- a szegregátumbeli élet egyes jellemzői, amelyek szintén megnehezítik az anyagi javak felhalmozását: a „szélsőséges egyenlősdi” kifejezéssel is illetett közösségen belüli megosztási elvárás (*Málovics és szerzőtársai* [2021a]) vagy éppen a személyes vagyon biztonságának nehézségei (a „lopások” gyakori mivolta).

A fenti átváltási tényezők kutatásunk alapján a szegénység, stigmatizáció és területi szegregáció ördögi köréből fakadnak, és történeti jellegűek. A szegénység önmagában is magyarázza a formális pénzügyi intézményekkel való kapcsolat gyengeségét – egy nagyobb összegű hitel felvételét már önmagában a kirívóan alacsony családi jövedelem is gyakorlatilag ellehetetleníti –, valamint számos, ennek eredményeképpen is megjelenő pszichológiai folyamatot is, amelyek önmagukban is magyarázzák a szegénységi csapda (azaz e helyzet konzerválódásának) meglétét. Ezen túlmenően a diszkriminált és gyakran szegregált munkaerőpiaci és iskolai pozíció tovább nehezíti (ellehetetleníti) a szegénységi csapdából való kitörést (*Kertesi–Kézdi* [2009], [2011]). Mindezek hozzájárulnak a formális pénzügyi intézményekhez való kapcsolódáshoz (akár egy szerződés értelmezéséhez) szükséges tudás és – a tapasztalatlanság, illetve sikertelenség következtében kialakult – bizalom hiányához, ami egybecseng a szegregált lét és a formális társadalmi intézmények viszonyával kapcsolatos más kutatási eredményekkel (*Wacquant* [2001], [2008], *Méreiné Berki és szerzőtársai* [2021], *Méreiné Berki* [2021]).

Az érintettek a formális pénzügyi rendszerhez való kapcsolódást így nem lehetőségként, hanem kényszerként élik meg – a családban legalább egy bankkártyának lennie kell, lévén bizonyos jövedelmek megszerzésének ez feltétele, különben fizetni kell olyanoknak, akiknek vannak formális kereskedelmi banki kapcsolataik. A kereskedelmi bankokhoz való illetően kapcsolódás egy megoldandó feladat, nem pedig lehetőség.

Mindezen helyzetet tovább erősíti a területi szegregáció, legalább kétféle módon. Egyfelől, befolyásolja az étellel kapcsolatos lehetőségeket. A generációs távlatban megélt szegregált életkörülmények, legyen szó a szegregátumbeli lakhatásról, anyagi életszínvonalról vagy éppen rekreációs lehetőségekről (ezek hiányáról) és térhasználatról (melyik térben érzik magukat otthon, mely térből nincsenek kizárva, mert az ellenséges), mind az anyagi életszínvonalal kapcsolatos redukált elvárásokhoz, a kirívóan alacsony életszínvonalhoz való hozzászokáshoz (*Sen* [2003]) vezetnek. Így a formális pénzügyi intézményekhez való kapcsolódás nem is jelenik meg igényként, lévén például egy integrált lakókörnyezetbe önerőből (hitelből) való beköltözés, de akár egy (részben akár hitelből finanszírozott) távolabbi nyaralás sem jelenik meg a személyes/családi perspektívában. Másfelől, a szegregátumból való kiköltözés, a „középosztályosodás” az önbecsülés sérüléséhez is vezethet, amennyiben referenciacsoport-váltást eredményez, és így a társadalmi pozícióval kapcsolatos önértékelés romlásához vezet.

Összességében tehát a szegénységből, stigmatizációból és szegregációból fakadó, történeti jellegű átváltási tényezők miatt a formális pénzügyi eszközök nagy részéhez az érintettek nem férnek hozzá, pénzügyi képességeik (azaz valós választási lehetőségeik) szinte kizárólag az informális pénzügyi eszközök/szolgáltatások esetében állnak fenn, amiből fakadóan választásaik is ezeken alapuló pénzügyi és gazdasági stratégiákhoz vezetnek. A szegregátum egy olyan környezet, amelyben meg lehet bízni, szemben a többségi terekkel és (pénzügyi) intézményekkel, amelyek esetében diszkriminációt és sikertelenséget tapasztalnak meg.

Mit jelent mindez a sokaság pénzügyi képességeinek értékelésekor? Amennyiben a pénzügyi képességek már idézett definícióját (*Storchi–Johnson* [2016] 4. o.) szó szerint értelmezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy az érintettek pénzügyi képességeinek szintje magas. Stabil egzisztenciális háttérrel rendelkező, magasan képzett középosztálybeli állampolgárként (kutatóként) csodálattal és mély tisztelettel töltött el minket, hogy a sokszor a mi perspektívánkból nézve elképzelhetetlenül sanyarú életkörülményeikhez interjúalanyaink milyen kreatívan találták meg a „leginkább illeszkedő pénzügyi döntéseket” (*Storchi–Johnson* [2016] 4. o.), hogyan „zsonglörködtek” (*Gosztonyi* [2017]) pénzügyeikkel ezen, anyagi értelemben számunkra már-már fel-foghatatlanul nehéz körülmények közt.

Ha azonban a pénzügyi képességekbe a fentiekén túlmenően beleértjük a pénzügyi döntések egyéni/háztartási jóllétre (képességekre, azaz jó okkal értékesnek tartott jövőbeni cselekedetek és létállapotok elérésére vonatkozó választási lehetőségekre) gyakorolt hatást is (*Xiao és szerzőtársai* [2022], *Lusardi–Messy* [2023], *OECD* [2023]), akkor sokkal inkább azt mondhatjuk, hogy a pénzügyi képességek (mint választási lehetőségek) hiánya egy a sokféle képességbeli (lehetőségbeli) hiány közül, amelyekkel egymást erősítő negatív kapcsolatban áll. Azaz, nem látni, hogy a rövid távú túlélést kreatívan segítő (az eszközök hiányát és a negatív átváltási tényezők sokaságát lenyűgözően kreatív módon

áthidaló és ilyen értelemben az életkörülményeknek megfelelő) pénzügyi stratégiák hogyan növelnék az érintettek hosszú távú jóllétét (és segítenék például társadalmi mobilitásukat). E megállapítás kapcsán elég csak az adott krízishelyzetben pillanatnyi megoldást jelentő uzsorakölcsönök közismert, jóllétre gyakorolt negatív hatására gondolni. De ezt támasztja alá az informális (baráti-családi) kölcsönökkel együtt járó, az e közösségek társadalmi tőkájének működéséhez kapcsolódó megosztási elvárás is, amely szintén gátja mind az egyéni/háztartási szintű anyagi boldogulásnak, mind a társadalmi mobilitásnak (*Méreiné Berki és szerzőtársai* [2017]).

Második kutatási kérdésünket illetően kutatásunk alapján kijelenthető, hogy a vizsgált csoport esetében a hazai formális pénzügyi rendszer inkluzivitásának mértéke meglehetősen alacsony fokú – a hazai mélyszegény, stigmatizált, gyakran szegregált körülmények közt élő roma emberek számára a formális pénzügyi rendszer szolgáltatásai gyakorlatilag nem hozzáférhetők (lásd még *Messing–Molnár* [2011], *Váradí* [2004], *Virág* [2010], *Gosztonyi* [2017]). Mit gondoljunk ez esetben a korábban bemutatott és a szakirodalom jelentős része által érvényesnek vélelmezett „pénzügyi tudatosság fejlesztése → pénzügyi inklúzió → jóllét” láncolat empirikus igazolásáról?

Eredményeink alapján ez az empirikus érvényesség finoman szólva is kétséges. A pénzügyi tudatosság fejlesztése ugyanis az általunk feltárt átváltási tényezők közül csupán az egyén szintjén elméletben kezelhetőket célozza (a formális pénzügyi eszközök kapcsán fennálló ismerethiány; az anyagi javak beosztásával kapcsolatos rövid távú gondolkodásmód – lásd például *Kovács–Sütő* [2020]), így még amennyiben e „fejlesztés” sikeres is, az elnyomó társadalmi tényezők megváltoztatása nélkül az ismeretek magasabb foka nem jelenti a másképpen való cselekvés képességét. Hiába ismeri valaki az elméleti pénzügyi lehetőségeit, ha nem jut olyan munkalehetőséghez, amely az alacsony kamatozású hitel felvételét lehetővé tenné számára.

Továbbá a pénzügyi tudatosság fejlesztését célzó programok hatékonysága még a célzott tényezők kapcsán is kétséges. Egyfelől kérdéses, hogy formalizált, a középosztály normái és elképzelései alapján kialakított, elsősorban lexikális tudás átadásán alapuló, tantermi környezetben zajló képzésekkel elérhető-e bármilyen magatartásváltozás történelmi jellegű (generációkon átívelő, például stigmatizált, kirekesztett) tapasztalat ellenében. Másfelől, az első látásra egyéni szintűnek tűnő átváltási tényezők nem feltétlenül azok. Egy középosztálybeli perspektívából könnyelműnek tűnő pénzügyi döntés (például egy ballagás vagy egy virrasztás financiai lehetőségeken túlmutató megünneplése) fontos lehet a közösségi erőforrások ápolásában, az identitástudat, a kultúra vagy akár az önbecsülés megőrzésében.

A változáshoz sokkal inkább az elnyomó/ellehetetlenítő társadalmi feltételek mély megértésére és megváltoztatására lenne szükség, még ha ez az előbbihez képest összehasonlíthatatlanul komplexebb és hosszabb távú kihívásnak tűnik is.

Ennek eszköze például egyes nagy társadalmi újratemelő rendszereink megváltoztatása. Ilyen változtatás lehet például a közoktatás képessé tétele arra, hogy a jelenlegi helyzettel (*Kertesi–Kézdi* [2016]) ellentétben érdemben elősegítse a társadalmi mobilitást; a munkaerőpiacról kikerülők – interjúalanyaink szerint egyértelműen hiányzó – jó minőségű átképzése a piacképes szakmákba; vagy éppen a képzetlen és stigmatizált társadalmi csoportokat nem megfelelően (kirívóan alacsony bérért, időszakosan)

foglalkoztató munkaerőpiac hiányosságainak orvoslása, például egy az érintettek munkaerőpiaci helyzetét érdemben javító közmunkaprogram által.

Ugyanígy javíthatná az érintettek anyagi helyzetének viszonylagos stabilitását (és így pénzügyi inklúzióját) az olyan, alapvetőnek tekinthető közszolgáltatások (nyílt vagy rejtett) költségének, árának újragondolása, amelyek a kirekesztett csoportok számára különösen fontosak (kutatásunk alapján tipikusan ilyenek egyes egészségügyi költségek – például gyógyszerek –, illetve az iskoláztatás költségei).

Végül, szintén előmozdíthatnák az érintettek társadalmi és pénzügyi inklúzióját bizonyos atipikus pénzügyi megoldások – például célzott megtakarítási formák vagy a célcsoport számára könnyített hozzáférésű, kamatmentes/alacsony kamatozású, államilag garantált hitelek, amelyek segítenének az érintetteknek áthidalni a munkaerőpiaci helyzetük következtében nehezebb periódusokat vagy krízishelyzeteket.

Hivatkozások

- ÁDÁNY RÓZA-SÁNDOR JÁNOS [2019]: Az északkelet-magyarországi telepszerű körülmények között élő cigány lakosság egészség-magatartása és egészségi állapota. *Magyar Tudomány*, 180. évf. 11. sz. 1596–1611. o. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.11.2>.
- ANSAR, S.–KLAPPER, L.–SINGER, D. [2023]: The importance of financial education for the effective use of formal financial services. *Journal of Financial Literacy and Wellbeing*. Vol. 1. No. 1. 28–46. o. <https://doi.org/10.1017/flw.2023.5>.
- ATKINSON, A.–KEMPSON, E. [2008]: Measuring and Improving Financial Capability: Designing an Approach for Kenya. Personal Finance Research Centre, University of Bristol.
- ATKINSON, R.–KINTREA, K. [2001]: Disentangling Area Effects: Evidence from Deprived and Non-Deprived Neighbourhoods. *Urban Studies*, Vol. 38. No. 12. 2277–2298. o. <https://doi.org/10.1080/00420980120087162>.
- BABBIE, E. [2008]: A társadalomtudományi kutatás módszertana. Balassi Kiadó, Budapest.
- BANDURA, A. [1977]: Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, Vol. 84. No. 2. 191–215. o.
- BAY, C.–CATASÚS, B.–JOHED, G. [2014]: Situating Financial Literacy. *Critical Perspectives on Accounting*. Vol. 25. No. 1. 36–45. o. <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2012.11.011>.
- BEREMÉNYI BÁLINT ÁBEL–CARRASCO, S. [2015]: Interrupted aspirations: research and policy on Gitano education in a time of recession, in Spain. *Intercultural Education*, Vol. 22. No. 5. 355–369. o. <https://doi.org/10.1080/14675986.2015.1028166>.
- BOLT, G.–PHILLIPS, D.–VAN KEMPEN, R. [2010]: Housing Policy, (De)segregation and Social Mixing: An International Perspective. *Housing Studies*, Vol. 25. No. 2. 129–135. o. <https://doi.org/10.1080/02673030903564838>.
- BOURDIEU, P. [1993]: Effects of Place. Megjelent: *Bourdieu, P. (szerk.): The Weight of the World*. Polity Press, Cambridge, 123–129. o.
- BRADBURY-HUANG, H. [2010]: What is good action research? Why the resurgent interest? *Action Research*, Vol. 8. No. 1. 93–109. o.
- CLOUGH MARINARO, I. [2017]: The informal faces of the (neo-)ghetto: State confinement, formalization and multidimensional informalities in Italy's Roma camps. *International Sociology*, Vol. 32. No. 4. 545–562. o. <https://doi.org/10.1177/0268580917706629>.

- COGHLAN, D.–BRYDON-MILLER, M. (szerk.) [2015]: The SAGE Encyclopedia of Action Research. SAGE, London (UK).
- COLLINS, D.–MORDUCH, J.–RUTHERFORD, S.–RUTHVEN, O. [2009]: Portfolios of the poor: how the world's poor live on \$2 a day. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- DE MEZA, D.–IRLENBUSCH, B.–REYNIERS, D. [2008]: Financial capability: a behavioural economics perspective. Consumer Research, No. 69. The Financial Services Authority, London, https://www.researchgate.net/publication/40266993_Financial_Capability_A_Behavioural_Economics_Perspective.
- DEMIRGÜÇ-KUNT, A.–SINGER, D. [2017]: Financial inclusion and inclusive growth: A review of recent empirical evidence. World Bank Policy Research Working Paper, No. 8040. World Bank, Washington, <http://documents.worldbank.org/curated/en/403611493134249446/Financial-inclusion-and-inclusive-growth-a-review-of-recent-empirical-evidence>.
- DEMIRGÜÇ-KUNT, A.–KLAPPER, L.–SINGER, D.–ANSAR, S. [2022]: The Global Findex Database 2021. Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19. World Bank, Washington.
- DURST JUDIT [2002]: „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul.” Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély*, 13. évf. 4. sz. 99–121. o.
- ELLEN, I. G.–TURNER, M. A. [1997]: Does neighbourhood matter? Assessing recent evidence. *Housing Policy Debate*, Vol. 8. No. 4. 833–866. o. <https://doi.org/10.1080/10511482.1997.9521280>.
- FARKAS ZSOMBOR [2018]: Búcsú a cigányteleptől? Telepfelszámolási programok integrációs hatásai és nem szándékolt következményei a rendszerváltás előtt és 2005–2010 között. *Esély*, 29. évf. 1. sz. 42–66. o.
- GALSTER, G. [2002]: An economic efficiency analysis of deconcentrating poverty populations. *Journal of Housing Economics*, Vol. 11. No. 4. 303–329. o. [https://doi.org/10.1016/S1051-1377\(02\)00122-5](https://doi.org/10.1016/S1051-1377(02)00122-5).
- GÉBERT JUDIT [2015]: Mit is kell fenntartani? Fenntarthatóság a képességszemlélet perspektívájából. *Közgazdasági Szemle*, 62. évf. 9. sz. 972–989. o. <https://doi.org/10.18414/ksz.2015.9.972>.
- GOSZTONYI MÁRTON [2017]: A pénz zsonglórei. A szegénységben élők pénzgazdálkodásának rendszere. *Szociológiai Szemle*, 27. évf. 3. sz. 4–26. o.
- GOSZTONYI MÁRTON–HAVRAN DÁNIEL [2022]: Highways to Hell? Paths Towards the Formal Financial Exclusion: Empirical Lessons of the Households from Northern Hungary. *European Journal of Development Research*, Vol. 34. No. 3. 1573–1606. o. <https://doi.org/10.1057/s41287-021-00434-9>.
- GPMI [2016]: G20 High-Level Principle for Digital Financial Inclusion. Global Partnership for Financial Inclusion. <https://perma.cc/2WW7-QT2J>.
- GRILL, J. [2012]: ‘Going up to England’: Exploring mobilities among Roma from Eastern Slovakia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 38. No. 8. 1269–1287. o. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.689187>.
- HARPER, K.–STEGER, T.–FILČÁK, R. [2009]: Environmental justice and Roma communities in Central and Eastern Europe. *Environmental Policy and Governance*, Vol. 19. No. 4. 251–268. o.
- HERGÁR ESZTER–KOVÁCS LEVENTE–NÉMETH ERZSÉBET [2024]: A pénzügyi kultúra helyzete és fejlődése Magyarországon. *Hitelintézeti Szemle*, 23. évf. 1. sz. 5–28. o. <https://doi.org/10.25201/HSZ.23.1.5>.
- HUSZ ILDIKÓ–SZÁNTÓ ZOLTÁN [2011]: Mi a pénzügyi kultúra? Megjelent: *Czakó Ágnes–Husz Ildikó–Szántó Zoltán* (szerk.): Meddig nyújtózkodjunk? A magyar háztartások és

- vállalkozások pénzügyi kultúrájának változása a válság időszakában. BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, Budapest, 7–12. o.
- JAKOVÁC KATALIN–NÉMETH ERZSÉBET [2017]: A pénzügyi kultúra nemzeti stratégiái: tapasztalatok és tanulságok. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 5. évf. 1. sz. 196–211. o.
- JUHÁSZ JUDIT–BAJMÓCZ ZOLTÁN–GÉBERT JUDIT–MÁLOVICS GYÖRGY [2015]: Szegénység, képességek, lehetőségek. Szegénységkezelési szempontok Amartya Sen elméletének tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 62. évf. 5. sz. 544–564. o.
- KALÓ ZSUSZA–MÓRÓ LÁSZLÓ–DEMETROVICS, ZSOLT–FELVINCZI KATALIN [2017]: A mixed-methods analysis of online NPS user discussion in Hungary. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, Vol. 24. No. 4. 340–347. o. <https://doi.org/10.1080/09687637.2017.1327571>.
- KEMÉNY ISTVÁN–JANKY BÉLA–LENGYEL GABRIELLA [2004]: A magyarországi cigányság, 1971–2003. Gondolat–MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- KEMPSON, E.–COLLARD, S.–MOORE, N. [2005]: *Measuring Financial Capability: an Exploratory Study*. Financial Services Authority, University of Bristol, Consumer Research.
- KEMPSON, E.–PEROTTI, V.–SCOTT, K. [2013]: *Measuring financial capability: a new instrument and results from low- and middle-income countries*. World Bank, Washington (USA).
- KERTESI GÁBOR [2000]: A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 5. sz. 406–443. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR [2009]: Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 11. sz. 959–1000. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR [2011]: Roma employment in Hungary after the post-communist transition. *Economics of Transition*, Vol. 19. No. 3. 563–610. o. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0351.2011.00410.x>.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR [2016]: On the test score gap between Roma and non-Roma students in Hungary and its potential causes. *Economics of Transition*, Vol. 24. No. 1. 135–162. o.
- KORMANY.HU [2017]: A pénzügyi tudatosság fejlesztésének stratégiája. <https://2015-2019.kormany.hu/download/5/39/21000/P%C3%A9nz%C3%BCgyi%20tudatoss%C3%A1g%20fejleszt%C3%A9s%C3%A9nek%20strat%C3%A9gi%C3%A1ja.pdf>.
- KOVÁCS LEVENTE–NAGY ERNŐ [2022]: A hazai pénzügyi kultúra fejlesztésének aktuális feladatai. *Gazdaság és Pénzügy*, 9. évf. 1. sz. 2–19. o. <http://doi.org/10.33926/GP.2022.1.1>.
- KOVÁCS LEVENTE–SÜTŐ ÁGNES [2020]: Megjegyzések a pénzügyi kultúra fejlesztéséről. *Gazdaság és Pénzügy*, 7. évf. 1. sz. 137–146. o. <https://doi.org/10.33926/GP.2020.1.6>.
- KOVÁCS PÉTER–KURUCZLEKI ÉVA–RÁCZ TAMÁS ATTILA–LIPTÁK LILLA [2021]: A magyar középiskolások pénzügyi kultúrájának vizsgálata az elmúlt 10 évben Econventio-teszt alapján. *Pénzügyi Szemle*, 66. évf. 2. sz. 179–198. o. https://doi.org/10.35551/PSZ_2021_2_1.
- KOVAI CECÍLIA [2019]: Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle*, 9. évf. 7. sz. 143–161. o. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>.
- LADÁNYI JÁNOS–SZELÉNYI IVÁN [2004]: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- LEES, L. [2008]: Gentrification and Social Mixing. Towards an Inclusive Urban Renaissance. *Urban Studies*, Vol. 45. No. 12. 2449–2470. o. <https://doi.org/10.1177/0042098008097099>.
- LUSARDI, A.–MESSY, F.-A. [2023]: The importance of financial literacy and its impact on financial wellbeing. *Journal of Financial Literacy and Wellbeing*, Vol. 1. No. 1. 1–11. o. <https://doi:10.1017/flw.2023.8>.

- MÁLOVICS GYÖRGY–CRETAN, REMUS–MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA–TÓTH JANKA [2019a]: Socio-environmental Justice, Participatory Development, and Empowerment of Segregated Urban Roma: Lessons from Szeged, Hungary. *Cities*, Vol. 91. No. 8. 137–145. o. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.11.013>.
- MÁLOVICS GYÖRGY–CRETAN, REMUS–MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA–TÓTH JANKA [2019b]: Urban Roma, Segregation and Place Attachment in Szeged, Hungary. *Area*, Vol. 51. No. 1. 72–83. o. <https://doi.org/10.1111/area.12426>.
- MÁLOVICS GYÖRGY–JUHÁSZ JUDIT–MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA–MIHÓK BARBARA – SZENTISTVÁNYI ISTVÁN–PATAKI György–NAGY MIHÁLY–TÓTH JANKA [2021a]: Confronting Espoused Theories with Theories-in-use: Challenges of Participatory Action Research (PAR) with Marginalized Communities in Contributing to Social Change and Theory Building. *Action Research*, Vol. 19. No. 2. 255–276. o. <https://doi.org/10.1177/1476750318774389>.
- MÁLOVICS GYÖRGY–MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA–MIHÁLY MELINDA [2021b]: Policy reform instead of policy transformation? Experiences of participatory action research (PAR) on desegregation policy in Szeged, Hungary. *IJAR – International Journal of Action Research*, Vol. 17. No. 1. 81–101. o. <https://doi.org/10.3224/ijar.v17i1.05>.
- MASSEY, D. S.–DENTON, N. A. [1998]: *The missing link*. Harvard University Press, Cambridge.
- MASSEY, D. S.–ESPAÑA, F. G. [1987]: The Social Process of International Migration. *Science*, Vol. 237. No. 4816. 733–738. o. <https://www.jstor.org/stable/1699201>.
- MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA [2021]: Korlát és menedék – Egy városi deszegregációs folyamat elemzése a társadalmi tőke vizsgálatán keresztül. Doktori értekezés. SZTE GTK Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged.
- MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA–MÁLOVICS GYÖRGY–TÓTH JANKA–CRETAN, REMUS [2017]: The Role of Social Capital and Interpersonal Relations in the Alleviation of Extreme Poverty in Szeged. *Journal of Urban and Regional Analysis*, Vol. 9. No. 1. 33–50. o. <http://dx.doi.org/10.37043/JURA.2017.9.1.2>.
- MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA–MÁLOVICS GYÖRGY–CRETAN, REMUS [2021]: “You become one with the place”: Social Mixing, Social Capital, and the Lived Experience of Urban Desegregation in the Roma Community. *Cities*, Vol. 117. No. 10. 1–10. o. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103302>.
- MESSING VERA [2006]: Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 16. évf. 2. sz. 37–54. o. <https://szociologia.hu/dynamic/0602messaging.pdf>.
- MESSING VERA–BEREMÉNYI BÁLINT ÁBEL [2017]: Is ethnicity a meaningful category of employment policies for Roma? A comparative case study of Hungary and Spain. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 40. No. 10. 1623–1642. o. <https://doi.org/10.1080/01419870.2016.1213402>.
- MESSING VERA–MOLNÁR EMÍLIA [2011]: Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 29. évf. 1. sz. 53–80. o.
- MILLER, M.–REICHELSTEIN, J.–SALAS, C.–ZIA, B. [2014]: Can You Help Someone Become Financially Capable? A Meta-Analysis of the Literature. *World Bank Research Observer*, Vol. 30. No. 1. 155–192. o. <https://hdl.handle.net/10986/25998>.
- MOLNÁR GYÖRGY [2021]: Amartya Sen és Az igazságosság eszméje. *Közgazdasági Szemle*, 68. évf. 3. sz. 300–307. o. <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2021.3.300>.
- OECD [2015]: *National Strategies for Financial Education*. OECD/INFE Policy Handbook. www.oecd.org/daf/fin/financial-education/National-Strategies-Financial-Education-Policy-Handbook.pdf.

- OECD [2022]: OECD/INFE Toolkit for Measuring Financial Literacy and Financial Inclusion. www.oecd.org/financial/education/2022-INFE-Toolkit-Measuring-Finlit-Financial-Inclusion.pdf.
- OECD [2023]: OECD/INFE 2023 International Survey of Adult Financial Literacy. OECD Business and Finance Policy Papers, No. 39. OECD Publishing, Párizs, <https://doi.org/10.1787/56003a32-en>.
- OLT GERGELY [2016]: A társadalmi integráció térbeli kérdései városokban. *Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf. 1. sz. 52–70. o.
- O'NIONS, H. [2010]: Different and unequal: the educational segregation of Roma pupils in Europe. *Intercultural Education*, Vol. 21. No. 1. 1–13. o. <https://doi.org/10.1080/14675980903491833>.
- OSTERLING K. L. [2007]: Social Capital and Neighborhood Poverty. Toward an Ecologically-Grounded Model of Neighborhood Effects. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, Vol. 16. No. 1–2. 123–147. o. https://doi.org/10.1300/J137v16n01_09.
- PÉTONNET, C. [1982]: *Espace habités. Ethnologie des banlieues*. Galilée, Párizs.
- RICKETTS, E. R.–SAWHILL, I. V. [1988]: Defining and Measuring the Underclass. *Journal of Policy Analysis and Management*, Vol. 7. No. 2. 316–325. o. <https://doi.org/10.2307/3323831>.
- SARMA, M. [2012]: Index of Financial Inclusion. A measure of financial sector inclusiveness. Competence Centre on Money, Trade, Finance and Development Working Paper, No. 7. Hochschule für Technik und Wirtschaft. Berlin.
- SAUNDERS, B.–SIM, J.–KINGSTONE, T.–BAKER, S.–WATERFIELD, J.–BARTLAM, B.–BURROUGHS, H.–JINKS, C. [2018]: Saturation in qualitative research: exploring its conceptualization and operationalization. *Qual Quant*, Vol. 52. 1893–1907. o. <https://doi.org/10.1007/s11135-017-0574-8>.
- SEN, A. [2003]: *A fejlődés mint szabadság*. Európa, Budapest.
- SILVERMAN, A.–LUPTON, R.–FENTON, A. [2006]: *A Good Place for Children? Attracting and Retaining Families in Inner Urban Mixed Income Communities*. Joseph Rowntree Foundation, York.
- STORCHI, S.–JOHNSON, S. [2016]: Financial capability for wellbeing: An alternative perspective from the capability approach. *Bath Papers in International Development and Wellbeing*, No. 44. <https://www.econstor.eu/handle/10419/179371>.
- SZABÓ LAJOS TAMÁS [2022]: A közfoglalkoztatottak jellemzői. *Közgazdasági Szemle*, 69. évf. 10. sz. 1114–1156. o. <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2022.10.1114>.
- TÓTH JANKA–MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA–MÁLOVICS GYÖRGY–JUHÁSZ JUDIT–BOROS LAJOS [2017]: „Ha csak úgy kiköltöztetjük az embereket, egymás nélkül elvesznek.” Erőforrások, korlátok és ezek térbelisége a roma szegregátumokban lakók számára: egy hazai város példája. *Tér és Társadalom*, 31. évf. 3. sz. 62–84. o. <https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2859>.
- TUNSTALL, R.–LUPTON, R. [2010]: *Mixed Communities: Evidence Review*. DCLG, London.
- VAN BAAR, H. [2012]: Socio-economic mobility and neo-liberal governmentality in post-socialist Europe. Activation and the dehumanisation of the Roma. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 38. No. 8. 1289–1304. o. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.689189>.
- VÁRADI MÓNICA MÁRIA [2004]: Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. Megjelent: *Pritz Pál–Johancsik János–Baranyainé Szabó Piroška* (szerk.): *A tudomány a gyakorlat szolgálatában: A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. MTA, Budapest, 36–54. o.

- VIRÁG TÜNDE [2010]: Az „átengedett” munka. Megélhetés és munkavállalás két, cigányok lakta faluban. Megjelent: *Feischmidt Margit* (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 254–265. o.
- WACQUANT, L. [2001]: *Deadly symbiosis – When ghetto and prison meet and mesh. Punishment and Society*, Vol. 3. No. 1. 95–133. o. <https://doi.org/10.1177/14624740122228276>.
- WACQUANT, L. [2007]: *Territorial stigmatization in the age of advanced marginality*. Thesis Eleven, Vol. 91. No. 1. 66–77. o. <https://doi.org/10.1177/0725513607082003>.
- WACQUANT, L. [2008]: *Urban outcasts. A comparative sociology of advanced marginality*. Polity, Cambridge.
- WACQUANT, L. [2012]: *A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure. A Sociological Specification of the Ghetto*. Megjelent: *Hutchinson, R.–Haynes, B. D.* (szerk.): *The Ghetto. Contemporary Global Issues and Controversies*. Westview Press, 1–32. o.
- WARDMAN, M. [1988]: *A comparison of revealed preference and stated preference models of travel behavior*. *Journal of Transport Economics and Policy*, Vol. 22. No. 1. 71–91. o.
- WILSON, W. J. [1987]: *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. The University of Chicago Press, Chicago.
- WILSON, W. J. [1991]: *Another Look at the Truly Disadvantaged*. *Political Science Quarterly*, Vol. 106. No. 4. 639–656. o.
- WORLD BANK [2014]: *Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion*. World Bank, Washington, https://doi.org/10.1596/978-0-8213-9985-9_fm.
- XIAO, J. J.–HUANG, J.–GOYAL, K.–KUMAR, S. [2022]: *Financial capability: a systematic conceptual review, extension and synthesis*. *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 9. No. 7. 1680–1717. o. <https://doi.org/10.1108/IJBM-05-2022-0185>.